

VARUJAN VOSGANIAN. CARTEA LECUIRII

Cum mai e cu puțință literatura într-o vreme în care ororile constituie țesătura ascunsă a vremurilor? Sau, mai exact, la ce bun cuvântul într-un veac al nebuliei istoriei? Iată, probabil, întrebările din surdină care alimentează scrisul lui Varujan Vosganian, chiar dacă, pînă aici, mai putem descoperi două-trei nivele de interpretare a romanului său – tulburător prin evenimentele prinse din pînza istoriei, provocator prin soluțiile narrative asumate. Căci *Cartea șoaptelor* (Polirom, 2009) se adresează unor cititori cu interese de lectură atît de diferite încît ai putea crede că ea ascunde, în fapt, cîteva cărți distincte. În ce mă privește, cu riscul de a propune (și asuma) o lectură plasată la fel de mult în afara eticii interpretării ca a unui istoric, am fost tentat să văd cum anume oferă romanul lui Varujan Vosganian un răspuns acestor întrebări. Și țin să cred că perspectiva mea, hermeneutică, nu e străină de spiritul acestei cărți, ale cărei țesături pe tema destinului sînt proiectate în povești din nevoia găsirii unei modalități mai exacte de a numi adevărul. Nu întîmplător, povestitor excelent deseori, Varujan Vosganian își face din povești suportul unor adevăruri generale, al unor formulări cu caracter aforistic care au

tendința – și orgoliul (dublat cu adevărat de umilință?!) – de a depăși contextul istoriei. Poveștile acestea, ele însele, capătă funcția unor soluții cognitive; unele dintre ele chiar au caracterul unor povești originare, întemeietoare. În fapt, prin poveste (nu simplă alegorie, ci adevăr întrupat) se pătrunde într-un timp pe care l-aș numi mitic, scos parcă din istorie deși atât de marcat de angrenajul ei, unde nu se reține decât esențialul care ilustrează miezul ființei. Sînt povești despre timp, despre sînge, despre viețile individuale care construiesc destinul unui neam, prins în malaxorul aiuritor al devenirii. Or, ce sens are această devenire? În ce-l privește pe Varujan Vosganian, pentru a anticipa un răspuns care cred că se va articula cu legitimitate pînă la sfîrșitul acestui text, sensul și lipsa de sens coexistă, soluție ce depășește legea terțului exclus, și coexistă printr-o depășire a planului strict care plasează întrebarea pe același teren pe care se desfășoară evenimentele. Or, această depășire se face tocmai prin proiectarea existenței în limbaj, în poveste, lucru care implică indiscutabil o anume etică. Iată la ce bun cuvîntul într-un veac al nebulii istoriei.

Dar să începem mai bine cu începutul. *Cartea șoaptelor* e un roman care propune inițial un pariu deopotrivă etnografic și nostalgic. A reconstitui identitatea orizontală a armenilor din România, dintr-un oraș de provincie precum Focșanii, prin ochii unui copil, pare o miză pentru care verbul evocator al lui Varujan Vosganian este suficient. Or, treptat, destinele individuale ale celor apropiați, bunici, străbunici, diferite rude, intră într-o țesătură complicată care are ca obiect destinul poporului armean în tot secolul XX. Pitorescul, neabandonat niciodată, lasă loc în prim-plan

calvarului unui neam care prin existența sa ar trebui să zguduie conștiințele. Masacrul din 1895, genocidul care durează din 1915 până în 1922, ororile ulterioare ale comunismului, toate acestea ale căror fire se topesc în contemporaneitate vorbesc despre pribegi, exilați, apatrizi, refugiați, repatriați, oameni pe care istoria i-a împânzit în lume într-un fel de țesătură secretă a ei. În fapt, romanul se adresează conștiinței morale care ar putea subzista probabil în orice ins. Or, chiar și la acest nivel, se articulează interogația cum poți învinge istoria? Soluția răzbunării, așa cum se configurează în roman, pare ea însăși supusă eșecului, chiar dacă lumea din toate patru zărilor se reduce la această poveste structurantă. Este ciudat sentimentul că Varujan Vosganian spune în fapt povestea întregii lumi, fapt datorat capacității lui de a suprapune trecutul în complicata sa metamorfoză peste prezentul spunerii și de a vedea evenimentele concrete dintr-o perspectivă organică, integrator-cosmică.

În fine, dacă ar fi să concluzionez pe această chestiune, aș spune că armenii au învins istoria tocmai prin rătăcire, calvar, agonie, adică prin austeritate, asprime, suferință, singurele căi care duc spre adevăr. Ca într-un fel de tragedie antică – în fapt, motivul vinovăției fără vină domină ca o litanie întregul roman –, *Cartea șoptelor* are rolul unei cronici care caută adevărul în spatele mărturiilor care îl spun concretizându-l – și, din acest punct de vedere, ea își asumă rosturile unui pomelnic, unul în care viii și morții coexistă, în care aluatul istoriei învinge și purifică orice dramă individuală. Din punctul acesta de vedere, romanul se vrea un document și o mărturie. Cariera europeană a acestei cărți va fi, indiscutabil,

hrănită într-o primă instanță de dorința armenilor de a se regăsi, de a se recunoaște, de a-și citi – în filigran și mit, ba chiar și în imagine – istoria. Și a altora de a le-o cunoaște. Nu întâmplător, un aparat de fotografiat (al unuia dintre bunici) însoțește în permanență destinele eroilor. Și albumul fotografic pe care editura l-a publicat ulterior nu face decît să confirme această ipoteză, aflată, de altfel, la vedere în chiar paginile romanului. Nu o dată se precizează caracterul de document al cărții, de mărturie chiar.

Dar prezența aparatului de fotografiat ca un leit-motiv, în opoziție, la distanță, cu obsesia oglinzilor care pulverizează și anihilează lumea, lărgeste orizontul de semnificații. Suficient să invocăm cîteva fragmente de roman. Iată: 1. „Bunicul avea un aparat de fotografiat cu trepied. Prin el privea lumea”; 2. „În mai toate casele bătrînilor armeni am găsit asemenea fotografii. Familiile adunate în jurul celor bătrîni. Fără zîmbet, rigizi, mai degrabă niște exponate decît ființe umane. Armenii, în acei ani, țineau morțiș să se fotografieze. Era felul lor de a rămîne împreună, căci, scurtă vreme după aceea, familiile s-au împuținat și s-au risipit”; 3. „Morții se mutaseră în fotografiile de pe policioară, hainele le fuseseră împăturite și îndesate în cufere sau rămăseseră să-și fluture mîncile prea largi pe trupurile firave ale fraților mai mici”; 4. „De fapt, mărink fotografia, intrînd parcă în lumea ei, Arșag Sâvagian își provoca durere, zgîria coaja cu unghia, ca să nu se închidă rana”; 5. „În *Cartrea șoaptelor*, fotografiile țin adesea locul oamenilor vii. [...] De aceea, în ținuturile de baștină, în triumghiul dintre cele trei lacuri, Van, Sevan și Urmia, sau pe oriunde au rătăcit, pentru ei fotografia era un fel de presimțire a morții”; 6.

„Începutul poveștii este o fotografie. Sfârșitul poveștii este scurta propoziție pe care mi-a șoptit-o Sahag Șeitanian, cu puțin înainte de a muri, atît cît a socotit necesar să-mi spună din această poveste: «Armele generalului Dro sînt ascunse într-o pădure»”. Așadar, fotografia – ca presimțire a morții, ca salvare din moara risipitoare a istoriei, ca intermediar între ins și lume, ca vehicul al durerii și deopotrivă al salvării. În fapt, în imnul acesta închinat, printre altele, și bunicului Garabet, cel care își hrănea existența cu această obsesie pentru fotografii, descoperim o viziune care, în forme multiple, e identificabilă la diferite nivele ale textului și care devine, într-un fel, etica fundamentală a cărții. Și anume, ca în logica terțului inclus, fotografia mută într-un timp care este deopotrivă al morții și al vieții, căci cei cuprinși în fotografie – așa cum se va întîmpla cu cei cuprinși în carte – sînt deopotrivă morți și vii. De-aici, tristețea dublată de seninătate, ca și cum întreaga suferință, încorporată cumva sensurilor ascunse ale istoriei, s-a și topit, iar drama individuală sau colectivă e numai prilejul unei contemplări solare. De aici poate sentimentul unei proiectări în sublim.

De fapt, obsesia aceasta pentru fotografie este, orice s-ar spune, o obsesie pentru cunoaștere, pentru interpretarea lumii. În ordine hermeneutică, fotografia nu doar înregistrează secvențe, locuri și oameni, destine, un spirit al timpului, ci are dorința orgolios subscrisă de a înregistra nervurile lumii, sensul ei de adîncime, dincolo de accidental, arbitrar, hazard. Și de aici diferența de oglinzi. Iată: „Bunicul Garabet – cel care am văzut că privea lumea printr-un aparat de fotografiat, n.n. – era, în schimb, fascinat de scurta memorie a oglinzilor. «Nici o urmă», spunea, mîngîind

suprafața lucioasă. Nici o tresărire, nici un ecou. Privită în oglindă, istoria e egală cu zero”. În fapt, deosebirea dintre fotografii și oglinzi este deosebirea dintre sens și neant. Or, într-un fel sau altul, cei implicați în istoria tragică a armenilor constituie materia identificării unui sens sau, în urma scrierii cărții, a construirii unui sens. De reținut, deocamdată, bucuria bunicului Garabet de a admira inclusiv neantul. În fond, sensul – ne spune Varujan Vosganian – nu e atît un dat aprioric al istoriei, faptele par să nu aibă nici o logică, intră chiar în zona absurdului, deși uneori, ca într-un joc al sortii, al hazardului, ele capătă ciudate corespondențe. Iată finalul cărții: „Dar, așa cum, cîtă vreme va exista teamă pe lume, *Cartea șoptelor* nu se va încheia, nici cuvintele spuse în șoaptă de bunicul n-au avut puterea lucrurilor definitive. De data asta, bunicul meu cel înțelept se înșelase. Nu se terminase încă. Cinci ani mai târziu, la Los Angeles, în hotelul «Baltimore», un bătrîn armean de aproape optzeci de ani, născut așadar odată cu *Cartea șoptelor*, pe numele său Kurken Yanikian, avea să ucidă, cu focuri de pistol, pe consulul turc și pe secretarul său. Și, pentru ca acel secol, al douăzecilea după Hristos, să rămînă nu doar un secol al mirării și al rătăcirilor, dar și al absurdului, iată cum, odată cu *Cartea șoptelor*, veacul, precum șarpele care, pentru a fi cerc perfect, începe să se înghită singur, se întoarce la Trabizonda. Acolo, peste exact o sută de ani de la nașterea lui Misak Torlakian avea să vadă lumina zilei, într-o familie turcă, un băiat care, aflat încă la vîrsta adolescenței și crescut în numele urii, îl va omorî, la 14 februarie 2007, pe jurnalistul armean Hrant Dink”. Chiar și în perimetrul acesta la factologiei absurde, un sens pare să se instituie.

Într-o circularitate care trădează sensul și îl devoră, factologia istoriei nu face decât să alimenteze absurdul, peste care se așează mintea ordonatoare. Or, bunicul Garabet, care de data aceasta se înșelase, este cel care, prin transmutarea lumii din viață în fotografie, salvează lumea și deopotrivă istoria. *Cartea șoaptelor*, și e aceasta o temă pe care ar trebui să se gloseze și pentru că ar releva specificul scriiturii originale a lui Varujan Vosganian, dincolo de faptul că este, cum ni se spune adesea, o carte trăită, dincolo de faptul că însumează destinul unui popor pe care teama l-a întemeiat, este deopotrivă o carte a răzbunării. Firește, nu prin faptul că, aflată cumva cu centrul într-un cavou din Focșani și cu ramificații în lumea întreagă, povestea are în miez agonia armenilor și răzbunarea lor, ci prin felul în care istoria iese din teritoriul ororii și generează o etică a salvării. De fapt, cred că dincolo de impactul pe care îl poate avea povestea însăși a armenilor, aici trebuie căutată miza cărții. Și dacă pentru bunicul Garabet, lumea putea fi salvată prin trecerea ei din spațiul concret în fotografie, printr-un proces de sublimare, pentru Varujan Vosganian salvarea se face printr-o glisare în poveste. Dar e o chestiune asupra căreia, sper, voi reveni. Să mai reținem doar o afirmație: „*Cartea șoaptelor*, ni se spune, e oarecum neobișnuită, căci, spre deosebire de alte istorii, aici moartea e doar un detaliu, iar mai importantă decât moartea și, deci, decât viața, e memoria”. Iată, deci, care este sensul ultim al înregistrării calvarului: un imn închinat vieții care se hrănește din sine și care își instituie astfel nu numai prezența, ci și sensul. Iar sensul este unul al vieții ca ceremonie, ca ritual, aproape.

Viața ca ceremonie este, de altfel, un motiv recurent al romanului. Iată: „E un tâlc în treaba asta. Ceremoniile, tradițiile sînt făcute ca să moaie durerea”. Ei, bine, tâlcul istoriei, noima ei o caută bunicul Garabet și, în alt fel, continuîndu-l, însă, Varujan Vosganian însuși, prin chiar scrierea romanului. Oricum, personajele „citesc” în cartea lumii, interpretează istoria, deseori situîndu-se pe poziții extreme. Astfel, de o parte, bunicul Setrak, asumîndu-și cumva haosul lumii, de cealaltă, bunicul Garabet, convins de existența sensului. Citim la un moment dat: „Așa că bunicul Setrak, trecînd în doar cîțiva ani prin stări atît de diverse, fiind, pe rînd, îmbogățit și sărăcit, pălmuit, jidovit, internat în lagăr, înrolat și demobilizat, iar pălmuit, îmburghezit și dezburghezit, a avut toată dreptatea să socotească lumea aceasta de neînțeles. Iar cine credea că lumea e altfel decît de neînțeles, după părerea bunicului meu, nu înțelegea nimic”. Nu-i vorbă, propria-i moarte pare să confirme această asumare a sensului. De cealaltă parte, „Bunicul Garabet socotea, în schimb, că toate lucrurile din lume au un înțeles”. Doar aparent ciudat faptul că lumea părea fără sens pentru cineva care participa la construirea lumii și, dimpotrivă, părea cu sens pentru cineva care fusese mereu falit, cum ni se spune. „Dar a fi mereu falit nu era singura lui meserie. Bunicul Garabet era dascăl la biserică, violonist, notist, motociclist, caligraf, fotograf, pictor, profesor de muzică și de limba armeană, portretist, căutător de broderii și lăutar de ocazie, adică practica toate meseriile din care nu te alegi cu parale”. Opoziția aceasta, între cei doi bunici, anunță ceva din sensurile mai adînci ale cărții, care privesc construirea unei soluții pentru restaurarea adevărului ființei umane și pentru recuperarea vieții

ucise. E o carte în care oamenii, cei morți, pur și simplu trăiesc. Oricum, aici, într-o concluzie în care durerea e resorbită în umor, Varuja Vosgianian continuă: „Una peste alta, neamul meu, în socoteala lui cu lumea, era chit: bunicul Setrak aduna, bunicul Garabet risipea. Comunismul a netezit lucrurile: bunicul Setrak n-a mai avut cum să mai adune, iar bunicul Grabet n-a mai avut ce să risipească”. În fond, umorul acesta sceptic, dublat de o anume umilință contemplativă, care înseamnă o depășire a istoriei, constituie temelia romanului și a eticii pe care el o instituie. Oricum, bunicul Varujan, descifrator de sensuri, nu e un luptător pentru ele. Același scepticism, aceeași privire care se situează deasupra istoriei și deasupra suferinței personale, niciodată clamate. La tristețea pe care povestitorului aflat la vârsta copilăriei i-o provoacă cuvintele lui despre moarte, bunicul Garabet râde și spune: „Oricum ai privi-o, viața nu prea are rost. Dacă măcar moartea are vreun înțeles, să te socotești norocos. Cum s-ar zice, *manciās*, tu dai un înțeles morții mele”. Formulată în acești termeni, întrebarea despre sens este una despre restaurarea sensului într-o lume (și într-o istorie) a absurdului. Paginile despre convoiul morții, sfârșind cu ultimul, cel de la Deir-Ez-Zor, au nu numai forța unei tragedii tulburătoare, ci și o semnificație simbolică. Proiectat în expresie, convoiul morții înseamnă salvarea celor uciși. E ca și cum am spune că în vreme ce suferința întemeiază, cei care o produc rămân fără nume și dispar.

Relația aceasta dintre învinși și învingători este cheia prin care trebuie înțeleasă propensiunea către interpretare a autorului însuși. Or, teza pe care Varujan Vosgianian o slujește (și care dă, de fapt, sens cărții,

dincolo de reconstituirea ororilor și a răzbunărilor, dincolo de prinderea în imagine a nebuniei unui veac) este următoarea: „cei care fac istoria cu adevărat nu sînt generalii, ci poeții”. Altfel spus, revenind și făcînd un pas înapoi, cei care fac istoria cu adevărat nu sînt cei asemenea bunicului Setrak, oameni de care e plină cartea, figuri incredibile, asemenea lui Misak Torlakian, ci aceia care contemplă lumea și o proiectează eventual în cuvînt, căutîndu-i sensurile, aceia fără de care toți ceilalți ar intra în neant. Este chiar sensul pe care îl formulează bunicul Garabet. Iată: „În poveștile lui, învingătorii nu erau întotdeauna cei pe care îi știam din cărți. «Nu te grăbi, spunea. Rareori cel care pare că a învins e adevăratul învingător. Iar istoria au făcut-o învinșii, nu învingătorii. A învinge e, pînă la urmă, un fel de a ieși din istorie»”. Nu întîmplător obsesia lui pentru fotografie era o formă de a învinge, asemenea scrisului din cartea lui Varujan Vosganian, care transformă șoaptele în poveste. În roman, dese reflecții pe tema aceasta. Citim la un moment dat: „De la războinicii din neamul meu am primit puterea de a fi învins, căci numai cei învinși mor cu adevărat pentru ideile lor, dar să mă port, tocmai de aceea, ca un învingător”. Mi se pare că aici trebuie căutată semnificația și valoarea romanului. Oricum, aici se ascunde miza scrierii acestei cărți. Citim altundeva: „Așa cum ziua tăierii pruncilor nu i-a putut ucide pe toți pruncii, tot așa ziua arderii cărților nu a putut distruge toate cărțile. În războiul dintre stăpînitori și cărți, deși numai cărțile mor, stăpînirile nu cîștigă niciodată”. Or, *Cartea șoaptelor* cîștigă asupra istoriei tocmai pentru că în ea oamenii, deși uciși, sînt vii. Și nu întîmplător e invocată la un moment dat o altă carte, în descendența căreia *Cartea*

șoptelor se află. Iată: „[...] poate că în partea ei cea mai profundă, *Cartea șoptelor* începe cu o altă carte – căci, așa cum oamenii se nasc din oameni, cărțile se nasc din cărți și cresc apoi singure – o carte scrisă cu o mie de ani mai înainte, care se numește *Cartea plîngerii*, scrisă de Grigore din Narek. Că o carte era îndreptar de închinare și că plînsul era socotit un leac împotriva vremurilor, adeseori singurul, o dovedește și faptul că ea, o carte a plîngerii, era folosită împotriva bolilor, fiind așezată, atunci cînd nu mai era nimic altceva de făcut, la căpătîiul bolnavilor, pentru a-i vindeca”. Cred că aici lucrurile sînt spuse foarte clar: *Cartea șoptelor* nu e numai o carte a plîngerii, este înainte de toate o carte a vindecării, a mîntuirii, a salvării, a rugăciunii și purificării. O carte deopotrivă a iertării și a depășirii istoriei printr-un salt într-o etică instituită prin și de poveste. Într-un loc, chiar Varujan Vosganian – în această suprapunere dintre autor și narator asupra căreia nu voi insista aici – o numește „cartea lecuirii”. Continuă povestitorul: „Căci ea povestește despre oameni trecuți printr-o suferință de neînchipuit, de care fiecare a căputat să se vindece în felul său. Și cum realitatea este rareori leacul realității, bunicii mei și bunicii bunicii mei păreau că se învîrt în cerc, reîntîlnind aceleași dureri și vedenii”. Or, e ca și cum am spune că, odată cu scrierea *Cărții șoptelor*, ieșirea din cerc a devenit posibilă. Ceea ce înseamnă o ieșire din istorie, din suferință, din răzburare. Deși, cum am văzut deja, o ciudată coincidență – aceea cu care se încheie cartea – pare să mute mai departe lucrurile și pe tărîmul realității, al ororilor.

Astfel, etica pe care Varujan Vosganian o slujește este aceea a instituirii sensului, într-o lume a

absurdului. De aici, o afirmație făcută la un moment dat: „*Cartea șoaptelor* este o poveste pe care nimeni nu o spunea pe de-a-ntregul, de parcă fiecare se temea să înțeleagă totul, încercînd astfel să-și mîntuie viața de lipsa de sens”. Și aici poate că ar mai trebui observat ceva. Pus poate în dificultate de ramificațiile „cărții șoaptelor” spuse de ceilalți, martorii adevărați, Varujan Vosganian își scrie cartea interpretînd în permanență faptele, punîndu-le într-o ramă a meditației, dublîndu-le, oricum, de interpretare. Rareori rămînem la nivelul factologiei nude, și atunci cînd lucrul acesta se întîmplă – scene din calvarul morții, poveștile cîtorva personaje sau momentul reprimării revoltei țărănești de la Vadu Roșca –, avem de-a face cu virtuozitatea unui prozator care înregistrează, dincolo de suprafețe, energii. Or, acest prozator lasă adesea locul celui care trece evenimentele prin cealaltă carte, a construirii sensului, a descifrării lui. În așa fel încît istoria e cu adevărat învinsă. Citim la un moment dat: „Testamentul lui Hartin Fringhian se numără, laolaltă cu armele generalului Dro, cu tuba lui Mantu, cu Muaserul lui Misak Torlakian ori cu clopotul cel mare de la Vadu Roșca, printre eroii *Cărții șoaptelor*”. Aceasta cred că este adevărata răzbunare asupra istoriei: sensul se află deasupra oamenilor, indiferent dacă ei s-au aflat de partea binelui sau a răului.

În tot cazul, *Cartea șoaptelor* este o carte a instituirii sensului. Nu întîmplător, se precizează la un moment dat: „Cel care va povesti despre noi – este vorba despre cei uciși în Vadu Roșca, n.n. – va trebui să scrie că în cartea aceasta oamenii mor cu ochii deschiși, cîtă vreme ceea ce au trăit nu a fost destul ca să-i ajute să găsească răspunsul”. Or, cartea oferă aceste răspunsuri,

pe un ton din care nu lipsește umorul, scepticismul, o anume smerenie în fața suferinței și a adevărului pe care tocmai suferința îl relevă. Dar dincolo de toate acestea, cartea e o provocare și în alt sens. Scrisul, ne spune Varujan Vosganian, e o experiență care obligă. Dar asta e deja o altă poveste, chiar dacă nu cu totul străină de lucrurile deja prezentate.

[„Convorbiri Literare”,
nr. 2, februarie 2010]